

ŞEHİRCİLİK AÇISINDAN KENT TARİHİ ARAŞTIRMALARININ GEREKLİLİĞİ VE KULLANILAN YÖNTEMLER

Dr. Gökçen KILINÇ

Y. Şehir Plancısı

İstanbul Bayındırlık ve İskan Müdürlüğü

e-posta: gokcenkilinc@yahoo.com

Öz

Kent kimliği tarihî süreçte kentlerin edindikleri sosyo-kültürel ve yapısal özelliklerin bir yansımasıdır. Kentlerin kimliklerinin doğru tanımlanması ve kent planlarının kentlerin bu özelliklerini ortaya çıkaracak şekilde tasarlanması şehircilik açısından oldukça önemlidir. Türkiye gibi kentlerinin kimliği büyük oranda tahrip olmuş ülkelerde, kent tarihi araştırmaları yeniden kent kimliğini oluşturma ve kentsel koruma çalışmalarında temel teşkil etmektedir. Bu çalışmada kent tarihi araştırmalarında benimsenen yaklaşımlar, uygulanan yöntemler ve kullanılan araçlar ortaya konmuş, son zamanlarda Türkiye’de kent tarihi ile ilgili yapılan belli başlı çalışmalar incelenmiş ve bu araştırmalarda görülen eksiklikler belirlenmiştir. Bu çerçevede, kent tarihi araştırmalarında disiplinlerarası çalışmanın gerekli olduğu, tek tek kentler özelinde yapılan çalışmaların genel hakkında bilgi edinmede yetersiz kalacağı, bu nedenle karşılaştırmalı araştırmaların daha faydalı olacağı, şehircilikte sadece mekansal verileri dikkate alarak yapılan çalışmaların eksik kalacağı, sosyal, ekonomik, kültürel, idarî boyutların da mutlaka göz önünde bulundurulması gerektiği, Türk kentlerini tanımlamada “İslam kenti” ya da “Endüstri öncesi kent” modellerinin uygulanmasının yanlış sonuçlar doğuracağı sonuçlarına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kent tarihi, kent kimliği, Osmanlı-Türk kenti,

Abstract

Urban identity is the reflection of historically gained socio-cultural and structural characteristics of cities. True determination of urban identity and designing the cities according to those properties are essential in urban studies. In countries, such as Turkey, in which the identity of cities are seriously destroyed, urban history studies have been the basis of urban redevelopment and conservation studies. In this research, approaches in urban history, applied methods and tools are analyzed, the recent urban history studies in Turkey examined and problems in those studies are presented. According to the results, the necessity of interdisciplinary research in urban history studies is well understood. Also, it is realized that comparative studies of the cities are more beneficial than individual studies since they are insufficient to understand the big picture. It is concluded that, in an urban identity research, in addition to spatial data, social, economic, cultural, and administrative characteristics should be taken into account. Furthermore, it is realized that when a Turkish city is defined, the application of “Muslim city” or “pre-industrialization city” models might cause incorrect results.

Key words: Urban history, urban identity, Ottoman-Turkish city,

1- Giriş:

Uzun bir tarihî geçmişe sahip olan ve yüzyıllar boyunca pek çok farklı kültür ve medeniyetin etkisinde kalmış ülkemiz kentlerinde, bu zengin mirasın yansımalarının giderek yok olması, buna paralel olarak kentlerin kimliklerini kaybetmeleri ve ayırt etmeyi imkansız kılacak derecede birbirlerinin kopyası haline alması günümüzün önemli şehircilik sorunları arasında yer almaktadır. Bunun altında yatan temel sebeplerin başında kentlerin tarihî süreçte edindikleri mekansal, sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklerini ortaya koyacak yeterli derecede inceleme ve araştırmanın bulunmayışı gelmektedir. Veri elde etmedeki zorluklar ve konunun çok boyutlu yapısı, hem tarihçilerin hem de şehircilerin kent tarihi araştırmalarına biraz mesafeli durmalarına neden olmuştur.

Bu araştırmada, kent planlarında tarihî araştırmaların nasıl faydalanılacağı ve kent kimliğini tanımlamada bu çalışmaların gerekliliğinin vurgulanması amaçlanmakta, bu bağlamda dünyada kent tarihi araştırmalarında benimsenen yaklaşımlar ile ülkemizde bu konuda yapılan çalışmalar incelenerek, böyle bir çalışmada dikkat edilmesi gereken unsurlar özetlenmektedir.

2-Kent kimliği kavramı:

Kent kimliği Websters sözlüğünde¹ bireyin veya varlığın ayırt edilebilen karakteri veya durumu olarak tanımlanmaktadır. Lynch² kimliği bir varlığın diğer varlıklardan farklılığını ve özgün olma durumu olarak tanımlar ve kimliğin benzerliklerle değil farklılıklarla oluşacağını vurgular. Wiberg'e göre kent kimliği uzun bir zaman içinde biçimlenir. Kentin coğrafi içeriği, kültürel düzeyi, mimarisi, yerel gelenekleri, yaşam biçimi, niteliklerinin karışımı kent kimliğini tanımlar.³

Kevin Lynch, tarihsel sürecin toplum yaşamındaki rolü ile ilgili araştırmasında, geçmişe dönük yaşamın belgelerini oluşturan tarihî çevrelerin insan yaşamındaki önemini genel olarak, söz konusu çevrelerin insanın geleceğe güvenle bakmasını sağlaması ve de yaşamın sürekliliğine inandırmaya yönelik gerekçeleri sunmasına dayandırmıştır.⁴ Bu açıdan bakıldığında tarihsel sürekliliği yakalamak ve bu sürekliliği yansıtan, kimlik katan kentlerde yaşanması sosyo-psikolojik yönüyle de göz önünde bulundurulması gereken bir olgudur.

¹ Websters Ninth New Collegiate Dictionary, ed. Frederick C. Mish, Springfield, MA: Merriam Webster 1983

² Lynch, K., "The Image of the City", M.I.T. Press, 1960, Cambridge.

Lynch, K., "A theory of good city form", MIT Press, 1981, Cambridge.

³ Suher, H. ve diğ., "İstanbul metropolitan Kent Planlama Sürecinde Kent Kimliği ve Kent İmgesi", İstanbul 2020 Sempozyumu Bildiriler Kitabı, İ.T.Ü Mimarlık Fakültesi, 1996, İstanbul

⁴ Lynch, K., "What Time is the Place?" The MIT Press, 1972, Cambridge.

3- Disiplinlerarası araştırma gerekliliği:

Kent tarihi araştırmaları beşerî ve zamansal boyutlarıyla çok-disiplinli bir yapıya sahiptir. Kentlerin tarihine yönelik tek bir disiplinin ortaya koyacağı sonuç son derece sığ ve yetersiz olabileceği gibi, disiplinlerarası koordinasyonsuzluktan kaynaklı olarak yanlış sonuçlar da içerebilir.

Kentlerin tarihleri ekonomik, sosyal ve politik sistemlerin tarihlerinden ayrı düşünülemez. Kent tarihi üzerine geniş kapsamlı araştırmalar yapan Hohenberg ve Lees bu çalışmaların çok çeşitlilik gösterdiğini, sorulardaki çeşitliliğin cevaplarını da karmaşık ve belirsiz hale getirdiğini belirtmiş ve kent tarihi araştırmalarını üç ana başlık altında toplamıştır:⁵

1) Başlangıç: “Nasıl ve neden kentler orada kurulmuş? Bu şehirlerin en eski gelişmelerini karakterize eden unsurlar neler?” sorularına cevap aranması gerektiği vurgulanmaktadır. Daha çok arkeologların araştırmaları bu tür çalışmalarda en önemli kaynakları oluşturmaktadır.

2) Kentlerde yer alan fonksiyonların tespitine yönelik çalışmalar: Kentsel nüfusu karakterize eden ekonomik ve demografik süreçler ele alınmaktadır. Genelde bu kapsamdaki çalışmalarda kentlerin insan ve mal akımının bağlantı noktaları olarak görüldüğü ifade edilir.

3) Kentsel hayatın sosyal karakterlerinin tespitine yönelik çalışmalar: Kırsal toplumlardan farklı olarak kentsel toplumların psikolojik ve kültürel özellikleri belirlenmektedir.

Bu çalışmaların yanı sıra kent tarihi araştırmalarında mutlaka teknoloji, nüfus ve piyasa (market) etkilerinin dikkate alınması, kentlerin ekonomik yönlerinin çok iyi analiz edilmesi ve kentlerdeki ekonomik ve sosyal süreçler ile bunlar arasındaki bağıntının iyi bilinmesi gerektiğini vurgulanmaktadır.⁶

Kent tarihi araştırmalarında diğere sosyal bilimlerin de katkısı gerekmektedir. Sadece tarihçilerin yada şehircilerin konuyu araştırması sağlıklı verilere ulaşmada yeterli olmamaktadır. Herhangi bir kent tarihi araştırmasında coğrafya, şehir planlama, hukuk tarihi bilimlerinin yanısıra sosyoloji, ekonomi ve demografi bilimleri de önemli girdiler sağlamaktadır. Bir şehirci ve coğrafyacı ile bir tarihçinin kente bakışı farklıdır. Şehirci ve coğrafyacı mekansal verileri öncelikli kaynak kabul eder ve araştırmalar genellikle arşiv belgeleriyle sınırlı kalır. Bir tarihçi ise daha çok zaman faktörü üzerinde yoğunlaşır, olayların gelişim süreçleri mekansal ve yerleşimsel faktörlerden daha çok önem arzeder. Şehirciler

⁵ Hohenberg, P.M., Lees, L.H. “The Making of Urban Europe-100-1950”, Harvard University Press, 1985, Cambridge.

⁶ Hohenberg P.M., Lees, L.H., 1985, a.g.e.

aynı zamanda kentsel mimari, kentlerin inşası, tasarımlar, diğer bir deyişle caddelerin, açık mekanların, anıtların gelişimi ve formlar üzerinde dururlar.

Patrick Geddes'e göre şehir sadece yollardan, konutlardan ve birtakım fiziksel unsurlardan oluşmaz, tüm bunların yanı sıra şehirde yaşayan olmaz ise kent bir anlam ifade etmez. Bu açıdan bakıldığında şehir plancılarının kent tarihi ile ilgili araştırmaları sadece formlarla ilgilenip, kentte yaşayanları ihmal ettiklerinden dolayı eksik kalmaktadır.⁷

Diğer yandan, daha çok hukuk ve kamu yönetimi fakültelerinde incelenen yerel yönetimler, belediye yapıları, idarî birimlerin oluşumu, seçimi ve yasal güçleri, kamusal hizmetler konularıyla ilgili Ortaçağ kentlerindeki durum çok fazla ele alınmamış ve bu yöndeki kentsel tarih araştırmaları eksik kalmıştır.⁸

Kent sakinlerinin davranışları, kentteki sosyal entegrasyon, çevresel etkiler, sosyal değerler, vatandaşlar arasındaki ilişkiler, kamusal yönetimler sosyolojinin kent tarihi kapsamında yer alan araştırma konularını oluşturmaktadır. Son dönemlerde kültürel tarih çalışmaları sosyal tarih için çok önemli hale gelmekte ve edebiyat, feminizm, post-modernizm gibi konular ve yaklaşımlar kent tarihi kapsamında tartışılmaktadır. Örneğin, "dil" in zaman içindeki gelişimi konusunda son zamanlarda yapılan araştırmaların çok ilginç sonuçlara ulaştığı, kent nüfusu içinde aynı dili konuşan insanların davranış ve yerleşim biçimlerinin kentsel yaşam hakkında farklı değerlendirmeler sağladığı belirtilmektedir.⁹

Kent tarihi araştırmalarında sosyal tarihçilerin ulaştığı verileri ve yerel tarihçilerin bölgeyi ve çevresini tanımlayan çalışmaların mutlaka dikkate alınması ve tüm verilerin analizi sonucunda belirli bir senteze ulaşılması gerekir. Ancak son yıllarda kent tarihi ile ilgili çalışmalar daha çok toplanan bilgilerin kritiğini yapmanın ötesine gitmemektedir.

4- Kentsel tarih araştırmalarında yaklaşımlar:

Kent tarihi araştırmalarının kentsel hayata dair herşeyi kapsadığı, teorik ve metodolojik açıdan heterojen bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Tarımsal gelişmeler, savaşlar sonucu değişen idarî yapılar, iklimsel farklılıklar, iletişim teknolojisindeki yenilikler vb. pek çok konu kent tarihçiliğinin ilgi alanına girmektedir. Bu nedenle kent tarihçiliği herhangi bir analiz ve yöntem ile sınırlı olmayıp, her türlü yaklaşımın uygulanabileceği bir alan olarak kabul edilmektedir.¹⁰

⁷ Bédarida, F., "The Growth of Urban History in France: Some Methodological Trends", in ed. by Dyos, H.J. "The Study of Urban History", The Proceedings of an international round-table conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leicester on 23-26 September, 1966, St. Martin's Press, 1968, New York.

⁸ Bedarida, F., 1968, a.g.e.

⁹ Corfield, P.J., "New Approaches For Old Towns", *Journal of Urban History*, Vol:23, No:1, November, 1996.

¹⁰ Corfield, P.J., 1996, a.g.m.

Farklı yöntemleri kullanarak, yeni kuram ve hipotezler çerçevesinde test edilen ampirik araştırmalar yeni tarihî açılımlar sağlamakta, özellikle de bilgi ve düşünce perspektifinden farklı yaklaşımlar oluşturmaktadır.¹¹

İngiliz tarihçi Checkland, kent tarihi ile ilgili tanımlamalara dikkati çekmekte ve İngiliz tarihçilerin kentsel fenomeni tanımlarken genelde üç temel yaklaşım üzerinde yoğunlaştıklarını belirtmektedir.¹²

• Birincisi; “seküler trend” olarak adlandırılan ve kent tarihini çok uzun süreçte ele alarak inceleyen yaklaşımdır. Kırsal ve kentsel yerleşimler insanoğlunun nomadizm döneminden günümüze değin evrimin bir parçası olarak görülür.

• İkincisi, kentsel hayatın evriminde görülen tematik unsurlarla ilgilidir. Bu yaklaşımda “geçerli ve faydalı karşılaştırmalı çalışmalar yapabilmek için kente dair hangi özellikler gözardı edilebilir?” sorusuna cevap aranır.

“Tematik” tarih yaklaşımı karşılaştırmalı tarihî çalışmalar açısından son derece faydalı bir yöntem olarak kabul edilmektedir Bilimsel konularda genelde ekonomik, sosyal, mekansal, ideolojik ve politik yaklaşımlar dikkati çekmektedir. Bunlardan ekonomik ve sosyal temalar konu hakkında fikir edinmemizde en önemli paya sahiptirler. Tematik yaklaşımla yapılacak bir kentsel tarih araştırmasında incelenen kentin ekonomik karakterleri çok iyi tanımlanmalıdır. Çünkü sadece ekonomi biliminde zaman ve mekan kavramlarının her ikisi de mevcuttur. Bir kentin büyümesi araştırılırken en temel kavram ekonomik faaliyetler olmalı, ekonomik faaliyetlere bağlı olarak sosyal faktörler açıklanmalıdır.

Tematik yaklaşımda ister tek kent üzerinde çalışılsın, isterse karşılaştırmalı bir çalışma olsun, çok fazla değişken göz önünde bulundurulmalıdır. Bu değişkenler; yerleşim alanları, binalar, arazi kullanımı, ulaşım, yönetim, finans, politika, sağlık, nüfus, aile, sosyal sınıflar, alt kültürler, suç, protestolar, refah, mimarî, mekansal planlama, kent estetiği, mekansal avantajlar, endüstriyel dağılım, merkez alanlarındaki ticarî faaliyetler.... şeklinde sıralanabilir.

Avrupa’da kent tarihi araştırmaları daha çok köklü bir tarihî geçmişe sahip ve iyi tanımlanmış mekanlar olan kent merkezleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Amerikan kent tarihi araştırmaları ise genelde metropoliten bölge ölçeğinde, çok merkezli kentleri ele alır. Japonya’da bu araştırmalara daha pragmatik (sebeup ve sonuç arasındaki ilişkileri inceleyen) yaklaşımlar. Geçmişte çok sayıda deprem yaşandığı için kentlerin tarihinde kopukluklar ve süreksizlikler görülür.

¹¹ Corfield, P.J., 1996, a.g.m.

¹² Checkland, S.G., “Toward a Definition of Urban History” in ed. by Dyos, H.J. “The Study of Urban History”, The Proceedings of an international round-table conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leicester on 23-26 September, 1966, St. Martin’s Press, 1968, New York.

• Üçüncüsü; belirli bir dönemde ve belirli şartlar altında, belirli bir bütünlük içeren kentsel deneyimlerin yapılarının ne olduğunu tespit etmeye çalışan “contextual” (durumsal/çevre ve şartları esas alan) yaklaşımdır. G. M. Young, John Summerson, Lewis Mumford, Frank Lord Wright ve Asa Briggs’in benimsediği bu yaklaşımda kent bir kavram olarak ele alınır ve seçilen mekan belirli bir zaman periyodunda, belirli bir bütünlük içinde incelenir. Bu çok fazla sistematik bir yaklaşım olarak kabul edilmemektedir. Öncelikle; “Mekanın genel karakteristikleri nelerdir?, Mekanın kimliğini belirlerken hangi unsurların kullanılması gereklidir?, Değişkenler arasında genelleme yapmak mümkün müdür?” gibi sorulara cevap bulmak gerekmektedir. Bu yaklaşım Amerikan araştırmacılar tarafından kent biyografisi olarak nitelendirilmiştir. Bu şekilde bir kentin durumsal tarihinin yazıldığı ifade edilmiştir.

Bu yaklaşımı benimseyen ve geniş bir dönüşüm yani evrim sürecinde konuları ele alanlar artan çevresel kontrole ağırlık verirler ve kenti bunların bir bileşeni olarak görürler. Bu türdeki araştırmalarda kentlerin tarihi, devletlerin tarihiyle paralellik gösterecek şekilde ele alınır. Sosyal antropologlar, coğrafyacılar, arkeologlar ve kültür tarihçileri bu yöndeki araştırmalara katkıda bulunan meslek gruplarıdır. Böyle bir yaklaşımla ele alınan çalışmalarda kentlerin geçirdiği aşamaları genellemek ve kronolojik aşamalar sistemi oluşturmak mümkündür.

Bazı tarihçiler “seküler trend yaklaşımını”, bazıları “tematik yaklaşımı”, bazıları da “çevre ve şartları esas alan (contextual) yaklaşımı ” temel kabul ederler.

Rodrow’un başını çektiği yöntemde ise sanayi devriminin geleneksel toplumsal yapı üzerinde meydana getirdiği değişimler incelenmektedir. Kentsel değişim, toplumsal değişimle ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılmaktadır. Sınıf farklılıklarına dayanan yöntem daha çok küçük ölçekli kentlere uygulanabilmektedir. Nüfusu 500 milyonu aşan kentler için sınıf farklılıkları görülmesi çok normal bir olgu olduğundan sadece sınıf ayrımına dayalı bir araştırmada çok sağlıklı sonuçlara ulaşılması mümkün değildir.¹³

Bu konuda benimsenen yöntemlerden biri de; mevcut durumdaki bir yapıyı ele alarak bu olgu çerçevesinde diğer tüm değişkenlerin tanımlanmasıdır. Bu yönteme “sınır kuramı (frontier thesis)” örnek olarak verilebilir. Bu yaklaşımda kentin, içinde bulunduğu çevresel ve coğrafi şartların karakterlerini yansıttığı kabul edilmekte, kentler arasındaki farklar mekansal ve zamansal olarak yakınlıklarına göre azalmaktadır. Fakat bu yaklaşım “trend thinking (geçmişteki eğilimleri ve gelecekteki olasılıkları göz önünde bulunduran bilimsel bir analiz yöntemi)”in basit bir örneği olarak sayılmakta ve daha çok coğrafyacılar tarafından benimsenmektedir.

Diğer yanda, Lampard’ın savunduğu sosyo-ekolojik yaklaşım bulunmaktadır. Lampard’a göre toplumsal yapı nüfus ve çevre arasındaki değişen

¹³ Checkland, S.G., 1968, a.g.e.

dengenin bir sonucudur. Bu yaklaşım teknolojinin ve sosyal organizasyonların dinamik rolünü sınırlamış görünmektedir.

Kentsel araştırmalarla ilgili literatürde genelde bağımsız bir değişken olarak “kent”, bağımlı değişken olarak “farklılıklar” kabul edilmektedir. Kenti bağımsız bir değişken olarak kabul ettiğimizde onun karakteristik özelliklerini de kapsayacak şekilde kenti tanımlamamız gerekecektir. Aksi durumda, yani kenti bağımlı değişken olarak kabul etmemiz halinde kent, diğer güçlerin (ekonomik, sosyal, toplumsal) bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Burada, tüm toplumların çevreyi kontrolleri altına almaları ölçüsünde kentleri oluşturdukları yargısına ulaşılmaktadır.

Ekonomik ve sosyal şartların yanı sıra, bir kentin tarihî süreç içinde yükselmesini ve çöküşünü etkileyen tüm şartların net olarak ortaya konması gerekmektedir.

Özet olarak kent tarihi araştırmalarında bir model oluştururken temelde “eğilim (trend)”, “tema (theme)” ve “durum (context)” olmak üzere 3 aşama söz konusu olmaktadır. Sağlıklı bir inceleme ve değerlendirme yapılabilmesi için her üç aşamanın da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. İşlevsel (operative) kavramların seçilerek kategorilere ayrılması ve tanımlanabilir ve ölçülebilir hale getirilmesi şarttır. Problemin her bir bileşeni ölçülebilir olmalıdır. Ancak bu sayede genelleme yapmak ve sistematik sonuçlara ulaşmak mümkün olabilir. Ayrıca, bütün ve parçaları arasında mantıksal bir ilişki kurmak gerektiği söylenebilir.

Bununla beraber kent tarihi araştırmalarında en önemli sıkıntının metodolojik problemlerden kaynaklı olduğu, çünkü geçmiş ve günümüze ait verilerin birbirleriyle uyumlu olması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁴

5- Kent tarihi araştırmaları kuramları (modelleri):

Bu konuda öncelikle “Annales Ekolü”nden bahsetmek gerekmektedir. Bu ekolün savunucuları kent tarihini ekonomik hayat, toplum, kültür, günlük davranış kalıpları ve düşünce yapısıyla bağlantılı olarak düşünmüşlerdir. Buna benzer olarak “Hautes Etudes Ekolü” savunucuları tarihsel araştırmalarda nicel verileri ön planda tutmuşlardır. Ücretler, gelir durumu ve sayım sonuçlarının yanı sıra mali defterler, seçmen kayıtları vb. belgeler geniş ölçüde kullanılmıştır. Bu tür ampirik çalışmaların çoğunun temelinde ideolojik bir yaklaşım yatmaktadır. Bunun sonucunda ise değişik kuramlar ortaya çıkmıştır.¹⁵

1) Organik kuram (yapısal-işlevsel model): Daha çok şehir plancıları, coğrafyacılara ve birtakım tarihçiler tarafından benimsenmiştir. Temel olarak, şehir

¹⁴ Wischermann, C., “Changes in Population Development, Urban Structures and Living Conditions in 19th Century Hamburg” in ed by Lawton, R. and Robert L. “Population and Society in Western European Port Cities C. 1650-1939”, Liverpool University Press, 2002, Liverpool.

¹⁵ Bedarida, F., 1968, a.g.e.

yaşayan bir organizmayla ilişkilendirilir. Şehrin doğuş, gelişme ve çöküş süreçleri ve tüm bölümleri organik olarak birbirleriyle bağıntılıdır. Dolaşım sistemi, arterler ve kentsel doku birbirine benzetilmiştir.

2) Biyolojik kuram: Çok açık bir tanımı bulunmamakla birlikte özellikle kentsel hayatın niteliklerini esas alan bir kuramdır.

3) Fonksiyonel kuram: Daha çok coğrafyacılara ve ekonomistler tarafından geliştirilmiştir. Her iki meslek grubu da fonksiyonları tanımlamaya ve sınıflandırmaya çalışmışlardır. Zaman zaman kentsel fonksiyonları canlı bir beden bölümleri olarak algılamışlardır. Bu yönüyle de organik teoriyle benzerlik göstermektedir. Zaman zaman da matematiksel formül ve modelleri uyarlamaya çalışmışlardır. Her iki şekilde de çeşitli fonksiyonlar arasındaki korelasyon çok iyi açıklanamamıştır.

4) Pozitivist (yada neo-pozitivist) kuram: Buradaki amaç herhangi bir ideolojiden sakınmayı içerir. Pozitivistler kentsel olguları objektif ve bilimsel tanımlamalarla daha çok nicel verilere dayandırarak açıklamaya çalışırlar. Bu görüşe göre; kent birtakım güçlerin ve mekanizmaların karışımından oluşmaktadır. Kentin ruhu yada kimliği ihmal edilmiştir. Pozitivist görüş daha çok demograflar, matematikçiler, ekonomistler ve inşaat mühendislerince desteklenmiştir. Bu yönüyle istatistiksel ve matematiksel model olarak da bilinir. Bu modelde matematiksel yöntemlerle açıklanamayan toplumsal ilişkiler dışarıda bırakılmıştır.

5) Diyalektik kuram (mantık ve münazaraya ait): Tek başına Marksist yöntem bu kuramı açıklamada yeterli olmaktadır. Marksist tarihçiler kentsel büyümeyi, kentsel hayatı, hatta kent ve kır arasındaki bağıntıyı önemsemezler. Genelde ekonomi ve sınıf çatışmalarını incelemeyi tercih ederler.¹⁶

Evrimsel Model olarak da tanımlanan bu yaklaşıma göre insanlık tarihinin gelişmesi her aşamanın kendi zıddını yaratacak olan nitelikleri de beraberinde getirmesiyle mümkündür.¹⁷

6) Sosyo-kültürel yaklaşım: Kentlerin medeniyet tarihine en net katkısı sağladıkları savunulur. Öncelikle ekonomik ilişkiler ve insan ilişkileri ağı açısından, ikinci olarak da toplum ve bireyler arasındaki ilişki açısından kentsel tarih önemli görülmüştür. Bu yaklaşıma göre bu nedenlerden dolayı kentsel çalışmalar maddî şartlar ve psikolojik davranışlar, çevre ve sosyal değerler, kent fiziksel verileri ve kent hayatı arasındaki ilişkiler ortaya koyulmalıdır.

Kentlerin yapısal analizleri için geliştirilmiş kuramsal yaklaşımların Türk kentlerinin yapısal özellikleri çerçevesinde incelenmesi sonucunda ise iki kent modeli ön plana çıkmaktadır.

¹⁶ Bedarida, F., 1968, a.g.e.

¹⁷ Aktüre, S., "19. yüzyıl sonunda Anadolu kenti mekansal yapı çözümlemesi", *Doktora Tezi*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, 1978, İstanbul.

Birincisi; Sjoberg'in "Endüstri Öncesi Kent Modeli"dir. Sjoberg'e göre 20. yüzyıl başlarında Avrupa'nın bazı kesimleri, Asya, Güney Amerika, Kuzey Afrika ve Orta Doğu gibi endüstrileşmemiş, dolayısıyla geleneksel türden ilişkilerin sürdürüldüğü dünyanın farklı coğrafi bölgelerindeki kentler ekolojik, sosyal, ekonomik, politik, dinî ve demografik yapıları açısından çarpıcı benzerlikler göstermektedir. Buna karşılık endüstri öncesi kent ile endüstrileşmiş kent arasında temelde yapısal farklılıklar ortaya çıkmaktadır ki bu farklılaşmayı ortaya çıkaran temel etmen teknoloji düzeyindeki değişimdir. Böylece Sjoberg'e göre toplumsal yapıdaki ilişkileri belirleyen temel değişken "teknoloji" olmaktadır. Sjoberg yapısal-işlevsel modeli kullanarak toplumsal yapı ile kentlerin mekansal yapısı arasındaki ilişkiyi incelemiş ve endüstri öncesi kentlerin birbirine benzeyen niteliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Sjoberg "endüstri öncesi kent modeli"nde kent olgusunu bir bütün olarak ele almış, bu bütünü oluşturan öğeleri ve bu öğeler arasındaki ilişkileri, ilişkilerin mekansal boyutunu da vurgulayarak açıklamıştır.¹⁸

Sjoberg'in bu modelinde genellikle tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, kentsel nüfusun yaklaşık %5-10'unu oluşturan yönetici kadro tarafından tüm üretimin denetlendiği, belirli bir teknolojinin beraberinde getirdiği büyüklük, yoğunluk, ve farklılaşma düzeyine ulaşmış yerleşmeleri tanımlamaktadır. Ancak bölge ölçeğindeki ilişkileri ve değişimi analiz etmekten yoksun olduğu, yani zamansal boyut ihmal edildiğinden Osmanlı-Türk kentini tanımlamada yetersiz kalmaktadır.¹⁹

Osmanlı-Türk kenti hakkında yapılan araştırmalarda genel olarak, 19. yüzyıl itibarıyla ülkede büyük toprak sahipliği, sosyal tabakalaşma ve ticaret sermayedarlığı meydana geldiği halde endüstrileşme olgusu henüz ortaya çıkmış değildir. Bu nedenle 19. yüzyıl ve öncesi Türk kentlerine yönelik bir araştırmada kentsel yapıyı meydana getiren öğeler arasındaki ilişkiyi incelemede kullanılan yapısal işlevsel modelin uygun olabileceğini düşünen araştırmacılar bulunmaktadır.²⁰

Osmanlı-Türk kentlerini açıklamada öne çıkan ikinci model ise; "İslam Kenti Modeli"dir. Özellikle Ortadoğu'daki kentlerin yapısal analizleri için sosyal tarihçiler tarafından geliştirilen bu yaklaşımda kentin dinsel işlevinin mekansal yapıyı belirlediği ve caminin kültürel, eğitimsel, ve dinsel işlevleri bakımından mekanı şekillendiren en önemli öğe olduğu öne sürülmektedir. Lapidus ve Grunebaum'un benimsediği bu modelde İslamî şartlara göre (şeriat) toplumsal örgütlenme ve kurumlar oluşmaktadır. (Devlet örgütü, mezhepler arasında örgütlenme, esnaf örgütleri (loncalar), mahalleler (komşuluk birimleri)) Oysa ki Osmanlı-Türk kentlerinde şer'i hukuk yanı sıra örfî hukuk (hükümdarın kendi iradesine dayalı) kuralları da son derece etkindir. Üstelik Osmanlı-Türk kentlerinde din, ırk ve kültürleri farklı olan insan toplulukları yaşamakta olup, coğrafi açıdan

¹⁸ Aktüre, S., 1978, a.g.e.

¹⁹ Aktüre, S., 1978, a.g.e.

²⁰ Aktüre, S., 1978. a.g.e.

ulaşım ve ticaret bağlantılarının zayıf olduğu bölgelerde kentlerin birbiriyle etkileşimleri de son derece sınırlı durumdadır. Bu nedenle “İslam kenti modelini” tüm Osmanlı ve Türk kentlerine uygulamak mümkün değildir.²¹

6- Son zamanlardaki kent tarihi araştırma konuları

Son zamanlardaki kent tarihi araştırmaları oldukça geniş yelpazede konuları ele almaktadır. Bu konular genel olarak aşağıdaki başlıklar çerçevesinde özetlenebilir:

- Kentsel kurumlar: Kentsel kurumların kentin mekansal şekillenmesindeki etkileri.
- Yönetim yapısı: Yönetim yapısındaki ve yasal düzenlemelerdeki değişimlerinin kentsel mekan üzerindeki etkileri.
- Ekonomik yapı: Tarihî süreçte ekonomik ilişkilerin kentlerin gelişmesindeki etkileri, son yıllardaki teknolojik gelişmelerin kentlerin büyümesinde ve gelişmesindeki rolleri ve tarihî kentlerin bu değişim ve dönüşümlere adaptasyonları.
- Kentsel büyüme: Kentsel büyümenin temel nedenleri, ekonomik, demografik ve sosyal olguların etkileri, kentsel yönetimler tarafından alınan kararların rolü ve sonuçları, antik zamanlardan bugüne kentsel gelişmedeki süreklilik ve kırılmalar.
- Kentsel ağ: Bir ülke ya da bölgedeki farklı kentler arasındaki bağlantılar, kentler arasındaki hiyerarşik yapı, ekonomik, politik, sosyal ya da manevî güç ve kuvvetlerin dağılımı ve kentsel ağlar üzerindeki etkileri.
- Göç: Kırdan kente göç, kentiçi göç, sosyal hareketlilik, sosyal entegrasyon, kültürler arası etkileşim, ulusal, bölgesel ve etnik gruplar.
- Sosyal yapı: Sosyal ilişkiler, hane halkı ve aile kompozisyonu, kent sakinleri ve yönetim birimleri arasındaki ilişkiler.
- Çevre ve kent imajı: Şehir planlama ve sosyal psikoloji, estetik ve moral değerler, kentsel mitler ve semboller.

Bu çok geniş kapsamlı program pek çok insan için ürkütücü geliyor olsa da kent tarihi araştırmaları diğer bilimlerin de katkılarıyla tüm bu sorulara cevap bulmak durumundadır. Bir kent tarihi araştırmasında 4 temel problemden söz edebiliriz.²²

²¹ Aktüre, S., 1978, a.g.e.

²² Bedarida, F., 1968, a.g.e.

- Kavramların ve hedeflerin tanımlanması problemi
- Karşılaştırmalı araştırmalar yerine tek kent ölçeğinde yapılması eğilimi
- Kolektif takım çalışmaları yerine bireysel araştırmalar yapılması
- Kentlerin kimliğini tanımlamadaki problemler

Dyos'a göre tanımlamayla ilgili problemler, üzerinde fikir birliğine varılmamış tanımlamaların olmamasından kaynaklanmaktadır. Standart bir tanımlama yapabilmek için metodoloji ile ilgili çokça araştırma yapmak gerekmektedir. Kent tarihiyle ilgili araştırma yapanlar yukarıdaki konularla bağlantılı diğer pek çok konuyla da ilgilenmek durumundadırlar. Diğer yandan Harris, karşılaştırmalı araştırmalarda kentsel kimliklerin ihmal edileceği hususuna dikkati çekmektedir. Kent tarihinin sadece kent ve kırların tarihi olmadığını, kentsel organizasyonları, mimariyi ve diğer pek çok yerel detayları kapsadığını, kentlerin sınıfsal ve demografik yapıları, göç vb. konular kentsel tarih araştırmalarında dikkate alınması gereken konuların olduğunu ifade etmektedir.²³

7- Kent tarihi araştırmalarında kent planlarının kullanımı:

Kent tarihi araştırmalarında kent planlarından çokça faydalandığını, bunun yeni bir yöntem olmayıp Batı Avrupa'da 17. yüzyıldan beri kullanıldığını, 18. yüzyıldan itibaren kent planlarının yapımında artış görüldüğünü, o nedenle de araştırmaların çoğunda bu döneme ait planlardan faydalandığını, bu yöntemin konuya sistematik bir yaklaşım getirdiği belirtilmektedir.²⁴

Eski ve yeni kent planları toplumların tarihine, değişik dönemlerdeki büyüklük ve yapılarına, gelişme aşamalarına, kurumlarına ve kentsel toplum ve onlara hizmet veren birimler arasındaki ilişkiye dair önemli veriler içerebilir. Kent tarihi araştırmalarında kullanılan planların ölçeği 1/5000'i geçmemelidir. 1/500 ölçekli planlar daha detaylı bilgi içerdiği için daha çok tercih edilmektedir. Kent planları mülkiyet durumuna göre de şekillenme eğilimi gösterdiği için incelenen kentlerdeki malî yatırımlar hakkında da fikir edinmemizi sağlamaktadır. Yollar, yapı adaları ve binalar hakkında oldukça detaylı bilgiler içeren kent planları aynı zamanda değişik dönemlerdeki sosyo-ekonomik yapıyı yansıtmaları açısından önemli kaynaklardır.²⁵

Avrupa ülkelerinin çoğunda kentlerde ortaçağ sonrası döneme ait çok geniş dokümanter bilgi mevcuttur. Bu sayede teknolojik gelişmelerin, endüstriyel üretim

²³ Dyos, H.J., "The Study of Urban History", The Proceedings of an international round-table conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leicester on 23-26 September, 1966, St. Martin's Press, 1968, New York

²⁴ Conzen, M..R.G. The Use of Town Plans in the Study of Urban History", in ed. by Dyos, H.J. "The Study of Urban History", The Proceedings of an international round-table conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leicester on 23-26 September, 1966, St. Martin's Press, 1968, New York.

²⁵ Conzen, M.R.G., 1968, a.g.e.

yapısındaki değişimlerin, yerleşim yapısına bağlı olarak arazi sahipliğindeki dönüşümlerin, modern toplumdaki sosyal yapı ve sosyal hizmetlerin kamu sağlığı ve yerleşim biçimlenmelerindeki gelişmelere bağlı olarak yaygınlaşmasına dair pek çok bilgi bulmak mümkündür. Ortaçağ kentlerine ait araştırmalarda kent planları üzerinde inceleme yaparken arazinin topoğrafik yapısı da göz önünde tutulmalıdır.²⁶

8- Kentsel tarih araştırmalarında dünyada ve Türkiye’de kullanılan araçlar:

Kentsel tarih araştırmalarında diğer ülkelerde kullanılan kaynaklar genel olarak aşağıda sıralanmaktadır.²⁷

- Sayım kitapları (Enumerator’s books): Kentin ekonomik, demografik ve fizikî özelliklerini belirlemede kullanılabilir en temel kaynaklardan biridir.
- Vergi yıllıkları (Rate books): Hem mülkiyet yapısına hem de arazi ve emlak fiyatlarına dair bilgilere ulaşmada kullanılabilir. Bu kitaplar kullanılarak kentlerin arazi değerleri haritalarını oluşturmak mümkündür.
- Rehberler (Directories): Kent içi ticarî ve hiyerarşik yapı analizlerinde kullanılan kaynaklardır. Sistemik olarak sokak sokak her bir binada ne tür fonksiyonların (konut, ticaret, sanayi, depolama) bulunduğuna dair verilerin yanısıra hane halklarına ait verileri de içermektedir.

Ülkemizde ise kentsel tarih araştırmalarında temel olarak kullanılan kaynaklar çok daha kapsamlıdır:

- Tahrir defterleri: Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş yıllarından başlayarak vergi ödeyecek nüfusun doğru ve sistemik bir şekilde belirlenmesini sağlayan ‘tahrir’lerden vergi ödeyecek hanelerin (avarız hanesi) dökümü hakkında bilgi edinmek mümkündür. Avarız hanelerinin büyüklükleri yöreden yöreye çok farklılık gösterdiğinden bu kayıtlardan yararlanarak nüfusun belirlenmesi oldukça güçtür.
- Nüfus sayımları: Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ilk nüfus sayımı 1831’de yapılmış ve yalnızca erkek nüfusu kapsamaktadır. Bugün başta Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü olmak üzere çeşitli kurum ve kütüphanelerde dağınık olarak bulunan defterlerden (defter-i mufassal) elde edilen bilgilere göre demografik haritalar hazırlamak ve kentsel nüfus yığılması konusunda ayrıntılı bilgi sağlamak mümkündür.

²⁶ Conzen, M.R.G., 1968, a.g.e.

²⁷ Carter, H., Lewis, C.R., “Urban Geography of England and Wales in the 19th Century”, *The Geographical Journal*, Vol 158, No.1, March, 1992.

- Şer'îye Sicilleri (Kadı defterleri): Kadıların ve şer'îye mahkemelerinin Osmanlı toplumsal düzeninin korunmasında ve ilişkilerin düzenlenmesinde çok önemli rolleri bulunurdu. Özellikle sosyal, yönetsel, ekonomik ve askerî konularda incelenen dönemin yaşam koşullarını doğru olarak ortaya koyabilecek önemli kaynaklardır.

- Vakfiye ve Vakıfnameler: Vakfedilen bir mülkün hangi amaçla ve hangi şartlarda yönetileceğini belirlemek üzere vakıf tarafından mühürlenmiş ve Şer'îye mahkemesinde kadı tarafından onaylanan belgelere 'vakfiye' yada 'vakıfname' denilmektedir. Bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşivlerinde toplu olarak bulunan 30.000'e yakın vakıfname mimarlık ve şehircilik tarihimizin en önemli bilgi kaynaklarını oluşturmakta ve bize binaların yapılış ve onarım tarihleri, kim tarafından ve hangi amaçla yaptırıldığı gibi ayrıntılı bilgi sağlamaktadır.

Osmanlı kentlerinde vakıf kurumları kentlerin büyümesinde ve gelişmesinde çok önemli rol oynamışlardır. Özellikle cami ve etrafındaki sosyal işlevi olan yapılardan oluşan külliyeler üzerinde önemle durmak gerekir.

- Hurufat Defterleri: Vakıf kurumlarının işleyişi hakkında detaylı bilgilerin bulunduğu defterlerdir.

- Salnameler (il yıllıkları): Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yıllık olayları derlemek üzere düzenlenen 'salnameler' ilk kez 1847 yılında devlet örgütünü ve bu örgütte görevli kişileri tanıtmak üzere yayınlanmıştır. Salnameler vilayet sınırları içinde yaşayan toplam nüfus, köy, kaza, sancak merkezleri gibi yerleşmelerin sayısı, nüfusları, hane sayıları, etnik gruplar, yıllık üretim, ithalat ve ihracat miktarı, kamu yapılarının sayıları, önemli olanların yapılış tarihleri, dükkan ve diğer ticarî işyerlerinin sayıları vb. konularda ayrıntılı bilgi içermektedir.

- Seyahatnameler: Anadolu, Avrupa ile Orta ve Uzak Doğu ülkeleri arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunduğundan, Osmanlılar'dan önceki dönemlerden itibaren pek çok gezgin ve coğrafyacının inceleme gezilerine ve bu gezileriyle ilgili yazdıkları makaleler, gezi raporları ve seyahatnamelere konu olmuştur. Kentlerdeki ekonomik eylemler, kent nüfusu, kentin fiziksel dokusu, bölgenin üretim yapısı, etnik gruplar, ulaşım imkanları, topoğrafya, iklim, tarihî yapıtlar ve etnoğrafik nitelikler hakkında ayrıntılı bilgiler bulunabilmektedir. Bu seyahatnamelerin bazılarının içeriğinde Anadolu kentlerinin mekansal yapısına ilişkin bilgilerin yanı sıra harita, kroki ve gravür türünden grafik nitelik taşıyan malzemelere de rastlamak mümkün olabilmektedir.

- Osmanlı arşivlerinde yer alan harita ve çizimler

9-Türkiye'de kent tarihi araştırmaları:

Ülkemizde kent plancıları ve tarihçiler tarafından yapılan kent tarihi araştırmaları daha çok 16. yüzyıl sonrasını kapsamaktadır. Daha önceki dönemlere

ait arşiv belgelerinin henüz gün ışığına çıkarılmamış olmasından dolayı 16. yüzyıl öncesini inceleyen araştırmacılar daha çok İslam kenti modeli, Orta-Asya Türk şehirlerinde bulunan özellikler, Bizans kenti özellikleri, Selçuklu kenti yapısal karakterleri çerçevesinde mekansal yapıyı çözümlenmeye çalışmışlardır.

Ancak bu tür çözümlenmeler sağlıklı sonuçlar vermemektedir. Anadolu coğrafyası pek çok uygarlığa beşiklik etmiş bir coğrafya olması nedeniyle çok farklı kültürlerin ve devlet teşkilatlarının özelliklerini yansıtmaktadır. Türklerde İslam inancından kaynaklı kurallar ile örfî kurallar birbirinin içine girmiş ve kendine özgü bir yaşam biçimi oluşturmuştur. O nedenle İslam kenti modellerinin Osmanlı ve Türk kent kimliğini ve yapısını açıklamada kullanılması yanlış ve yetersiz sonuçlar verecektir.

Diğer yandan; Osmanlı İmparatorluğu'nda kentlerin idaresi daha çok kadılar ve mimarbaşlarının yetkisine bırakılmıştır. Bu durum merkezî idarenin devlet teşkilatlanmasından kaynaklı (kent bir sınır kenti olması ya da eyalet-sancak merkezi olması, önemli ticaret yolları üzerinde bulunması gibi özelliklerinin olmadığı durumlarda) etkilerinin zayıf olduğu kentlerdeki yapısal özellikler çok farklılaşmakta ve genel yargılara ulaşmayı güçleştirmektedir.

Bu nedenlerden dolayı bu çalışma kapsamında “ Osmanlı-Türk kenti” olarak ifade edilen kavram genel anlamda Osmanlı dönemi kentlerini işaret etmekte olup, coğrafi ve kültürel farklılıklardan kaynaklı ayırmalara (Anadolu kenti, Balkan kenti, Ortadoğu kenti) gidilmemiştir.

Osmanlı-Türk kentlerinin fiziksel yapısının çözümlenmesine yönelik kent tarihi araştırmaları daha çok 16. yüzyıl sonrasını kapsamaktadır. Son derece sınırlı sayıda olan bu araştırmaların büyük bir kısmı tek tek kentler özelinde yapılmış olup veri yetersizliği nedeniyle pek çok eksiklik içermektedir. Bu konuda araştırma yapan kent plancıları genelde kentlerin morfolojik yapısıyla, mimarî ve estetik özellikleriyle ilgilenirken tarihçiler ekonomik ve sosyal yapıyı şekillendiren unsurlar ve yönetim biçimleri üzerinde durmuşlardır. Ne yazık ki kenti bir bütün olarak ele alan çalışmalar bulunmamaktadır.

Osmanlı kentlerinin sosyo-ekonomik ve fiziksel yapısı üzerinde en etkili kurum “vakıflar” olmuştur. Bu konuda Osmanlı Vakıf-Şehir ilişkisi tek kent ölçeğinde inceleyen araştırmalara rastlamak mümkündür. (Sivas şehri için Ömer Demirel'in²⁸, Bursa şehri için Zekiye Yenen'in²⁹ ve Hilmi Ziya Ülken'in³⁰ çalışmaları vb.)

²⁸ Demirel, Ö., “Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir hayatında Vakıfların Rolü”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı:186, 2000, Ankara.

²⁹ Yenen, Z., “Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri”, *Doktora Tezi*, İ.T.Ü Mimarlık Fakültesi, 1988, İstanbul.

³⁰ Ülken, H.Z., “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, *Vakıflar Dergisi*, IX, 1971.

Osmanlı döneminde nüfusla ilgili sağlıklı verilerin bulunmayışından dolayı tarihsel süreçte kentlerin gelişmelerini incelerken doğru sonuç ve yargılara ulaşmamızı sağlayacak verileri kentin içinde araştırmak gerektiği açıktır. Bu bağlamda tarihî ve mimarî araştırmaların önümüze koyduğu anıtlar tarihinin incelenmesi, camilerin hamamların, çeşmelerin, vakıf binalarının yerlerinin ve yapılış dönemlerinin araştırılması kent dokusunun evrimi ile ilgili ve nüfusun belirli bir dönemdeki dağılımı ve dönemden döneme değişimi hakkında birtakım bilgilere ulaşmamızı kolaylaştırmaktadır. Ancak gene de bu konularda ileri sürülebilecek her yargı varsayım sınırlarını aşmayacaktır.

Ülkemizde son dönemlerde kent tarihi ile ilgili çalışmalara baktığımızda; tarihçi Stefanos Yerasimos'un özellikle İstanbul üzerine yaptığı araştırmalar dikkate değerdir. Yerasimos, "İstanbul İmparatorluklar Başkenti" adlı eserinde Bizans'tan başlayarak 20 yüzyıl başlarına kadar ki dönemde kesintisiz olarak imparatorluk başkenti olan İstanbul'un dönüşümünü incelemektedir.³¹ Kitapta efsanelerden, mozaiklerden, görkemli anıtsal mimarî eserlerden, bugün dünyanın çeşitli müzelerine dağılmış durumdaki değerli ikonlardan, tezhipli yazmalardan, kiliselerden, manastırlardan, camilerden, dekoratif sanatlardan, kumaşlardan, çinilerden yola çıkarak kentin biçimlenmesi ele alınmaktadır. Ayrıca ilk Osmanlı başkentleri olan Bursa ve Edirne'deki Arap, İran ve Türk sanatlarının birleşimine değinilerek, bu birleşimin İstanbul'daki biçimlenmesi, Topkapı Sarayı'ndan referans alınarak iktidarın coğrafyayı şekillendirmesi incelenmiştir. Doğrudan birincil tarihî kaynaklardan yola çıkarak kentin mekansal yapısını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma kenti uzun bir tarihî geçmiş içinde bütünsel bir yaklaşımla ele alması bağlamında da önemli bir eser kabul edilebilir.

Osmanlı dönemi Türk kentlerinin 16. yüzyıldaki ekonomik yapısını inceleyen tarihçi Suraiya Faroqhi "Osmanlı'da kent ve kentliler" adlı kitabında³² tek tek kentleri ele almak yerine belli başlı kentsel ekonomik faaliyetlerin dağılımına göre Batı ve Orta Anadolu kentlerini incelemiştir. İncelenen dönem Osmanlı-Türk kentlerinde hızlı bir nüfus artışının ve kentler arasındaki ekonomik ve idarî ilişkilerde göreceli bir gelişmenin olduğu bir zaman dilimidir. Faroqhi, Başbakanlık Devlet Arşivleri'nden, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kayud-Kadime Bölümü ve Etnoğrafya Müzesi'ndeki belgelerden faydalanarak kent merkezlerinde ticarî fonksiyonların dağılımını, ticarî ağları, yol bağlantılarını, deniz ticaretinin etkilerini ve limana bağlı olarak gelişen kentleri, tekstil, deri imalatı, madencilik ve tarım sektöründe ön plana çıkan kentleri, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı'da göç olgusunu, göçün kent sistemindeki etkilerini arşivlerden elde ettiği sayısal veriler eşliğinde ortaya koymuştur. Bu yönüyle söz konusu kitabın Osmanlı-Türk kentleriyle ilgili son derece kapsamlı ve nitelikli bir çalışma olduğu söylenebilir.

³¹ Yerasimos, S., "İstanbul: İmparatorluklar Başkenti", Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, İstanbul.

³² Faroqhi, S., "Osmanlı'da Kentler ve Kentliler", Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, İstanbul.

Bu kapsamdaki diğer bir çalışma da mimar ve şehir plancısı Sevgi Aktüre'nin 17. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna kadar ki dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-ekonomik yapıdaki ve yönetim yapısındaki değişimlerin mekansal yapılarını Ankara, Tokat ve Afyon kentleri özelinde açıklayan doktora tezidir.³³ İncelenen dönemde durağan bir yapı gösteren Osmanlı kentlerindeki mekansal yapı, sosyo-ekonomik yapı değişimleri ile nedensellik ilişkisi kurularak analiz edilmiştir. Tahrirler, kadı sicilleri, vakfiye ve vakıfnameler, salnameler ve seyahatnamelerden faydalanılarak oldukça geniş bir literatür taraması yapılarak kentin mekansal yapısındaki değişim ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tahrir defterlerine dayanarak yönetici güçlerin kentlerin gelişmesindeki etkileri inceleyen dikkate değer diğer bir çalışma da tarihçi Fatma Acun'un "Ottoman Administration in the Sancak of Karahisar-ı Şarkî (1485-1569: Ana Analysis Based on Tahrir Defters)" adlı doktora tezidir.³⁴ Acun, Sjoberg'in endüstri öncesi kent modelinden yola çıkarak kentlerin kurulması ve gelişmesindeki unsurları belirlemiş ve 16. yüzyılda devletin izlediği politikalar ve idarî yapı değişikliği sonucunda bir kentin nasıl geliştiğini ortaya koymuştur. Bu çalışmada sosyo-ekonomik tarih açısından oldukça önemli sonuçlar içermesine rağmen mekansal yapıya ilişkin veriler ve tespitler son derece sınırlı ve yetersiz kalmaktadır.

Vakıf kurumunun kentlerin gelişmesindeki etkilerini fiziksel yapı ile ilişkilendirmeye yönelik çalışmalara örnek olarak, şehir plancısı Zekiye Yenen'in 1988 tarihli "Vakıf Kurumu-İmarat Sistemi Bağlamında Osmanlı kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri" adlı doktora tezi sayılabilir.³⁵ Yenen, Bursa kenti üzerinde somutlaştırmayı amaçladığı çalışmasında 19. yüzyıla ait parselasyon haritaları ve halihazır haritalar kullanarak arazi kullanışı ve hizmet binalarının dağılımını göstermek ve tarihî belgelerden yaptığı derlemelerle anıtsal yapıların yapılış dönemlerini ortaya koymak suretiyle 19. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar geriye doğru kentin gelişme ve büyüme alanlarını belirlemiştir. Tezde özellikle Osmanlı kentlerinin kuruluş ve gelişme aşamalarında vakıf kurumu-imaret sistemi ile ilişkili olarak yerleşmelerin genel biçimlenmesinde benimsenen ilkeler ile geçmişteki gelişmeler ışığında çağdaş kent planlaması ve kent planlama standartlarına geleneksel yaklaşımdan nasıl faydalanılabileceğini açıklanmaya çalışılmıştır.

İstanbul kenti için yapılan çalışmalara bir diğer örnek de mimar İffet Orbay'ın 2001 tarihli "Istanbul viewed: the representation of the city in Ottoman maps of the 16th and 17th century" isimli doktora çalışması³⁶ sayılabilir. İstanbul'un fetihten sonraki kentsel gelişmelerini iki tarihî belgeye dayandırarak inceleyen bu

³³ Aktüre, Z., 1978, a.g.e.

³⁴ Acun, F., "Ottoman Administration in the Sancak of Karahisar-ı Şarkî (1485-1569: An Analysis Based on Tahrir Defters)", *Phd Thesis*, University of Birmingham, Center for Byzantine Ottoman and Modern Greek Studies, 1993, Birmingham.

³⁵ Yenen, Z., 1988, a.g.e.

³⁶ Orbay, İ., "Istanbul viewed: the representation of the city in Ottoman maps of the 16th and 17th century", *Phd Thesis*, Department of Architecture, History and Theory of Architecture, MIT, 2001.

tezde 1537-8 tarihli Mecmu-i Menazil ile 1584 tarihli Hünernâme kitaplarında yer alan farklı ölçek ve tekniklerde yapılan İstanbul haritalarından yola çıkarak 16. ve 17. yüzyıllardaki kentsel gelişmeler ortaya konmaya çalışılmıştır. Tezde çok sayıda görsel veri (100'ün üzerinde harita ve resim) kullanılmıştır. Orbay, bu haritaların farklı mesleklerden geniş bir çalışma grubu tarafından değerlendirilmesinin çok daha faydalı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacağını, araştırmasında geçmiş dönemlere ait veri yetersizliğinden kaynaklı birtakım sıkıntılar da yaşandığını belirtmiştir.

19. yüzyılda İstanbul'daki değişimi Osmanlı arşivindeki belgelere dayandırarak inceleyen dikkate değer bir çalışma da mimar Zeynep Çelik'in 1986 tarihli, "The remaking of İstanbul: a portrait of an Ottoman city in the nineteenth century" adlı doktora tezidir.³⁷ Çelik, Tanzimat döneminde, idarî yapılanmadaki değişime ve teknolojik alandaki gelişmelere paralel olarak yaşanan hızlı kentleşme sürecinde İstanbul'da yaşanan dönüşümü ortaya koymuştur.

Tarih-mekan-zaman ilişkisini tarih kitaplarından, eski haritalardan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Harita Arşivi'ndeki eski imar, ifraz, istikamet planlarından, tapu kayıtlarından, bostancı sicillerinden, eski dergilerden, gazetelerden, telefon rehberlerinden yararlanarak 15. yüzyıldan günümüze değin mekanın değişimini, burada yaşayan insanların, mimarî eserlerin (yalılar, cami, hamam, çeşme...) mekana kattıkları anlamları İstanbul'un Bebek semti özelinde ele alan Cahit Kayra "Bebek-Mekanlar ve Zamanlar"³⁸ isimli çalışmasında zaman-mekan-insan üçlemesinin meydana getirdiği eseri algılama ve anlama konusunda farklı ipuçları sunmaktadır.

Yukarıda sınırlı bir bölümü özetlenmeye çalışılan ülkemizdeki kent tarihi araştırmalarında da ortak sıkıntı; veri yetersizliği ve disiplinler arası çalışmaların olmamasından kaynaklı değerlendirme eksiklikleridir. Çoğu tek kent ölçeğinde olan bu çalışmalarda o kentin tarihsel süreçteki gelişmiş ve günümüzdeki kimliğine yönelik bir takım çıkarımlar yapmak mümkün olsa da kapsamlı bir tanımlama ve değerlendirme yapmak oldukça güçtür. Farklı yönetici güçleri etkisi altında, farklı dönemlerde ve farklı coğrafi özelliklerdeki kentleri ele alan bu tür kent tarihi araştırmalarından genele yönelik sonuçlara ulaşamaz. Bu açıdan baktığımızda kent tarihi araştırmalarının ne kadar sınırlı ve yetersiz kaldığı ve şehir planlarının neden sıradan ve tekdüze olduğu anlaşılabilir.

10- Sonuçlar:

Kent tarihi araştırmaları ile ilgili bu incelemeden bazı temel sonuçlar çıkarmak mümkündür:

³⁷ Çelik, Z., "The remaking of İstanbul: a portrait of an Ottoman city in the nineteenth century", University of Washington Press, 1986, Seattle.

³⁸ Kayra, C., "Bebek-Mekanlar ve Zamanlar", Akbank Kültür ve Sanat Kitapları:57,1993, İstanbul

- Kent tarihi araştırmalarında tarihsel olguların, ekonomik ve sosyal değişimlerin mekansal boyutları göz ardı edilmiştir.
- Farklı disiplinlerin (tarih, coğrafya, ekonomi, sosyoloji, şehir planlama, hukuk, kamu yönetimi, sanat tarihi, arkeoloji...) ilgi alanına giren kent tarihi araştırmaları, disiplinler arası koordinasyonsuzluk nedeniyle tek yönlü bir bakış açısını yansıtmakta, dolayısıyla bir bütün olarak tarihsel süreçte meydana gelen değişim ve dönüşümleri ve etkin olan güçleri ve olguları kavramamızı zorlaştırmaktadır.
- Kent tarihi araştırmaları farklı ülkelerde farklı ölçek ve kapsamda ele alınmaktadır. Bunun en önemli sebebi; ülkelerin tarihsel süreçte farklı politik, ekonomik ve sosyal yapıya sahip olmalarıdır.
- Kültürel ve sosyal yapıya ilişkin araştırma ve incelemeler de dikkate alınmalıdır.
- Tek tek kentler üzerinde yapılan bireysel çalışmalarından çok karşılaştırmalı analizlere ağırlık vermelidir. Bu değerlendirme ve doğru sonuçlara ulaşmada daha faydalı bir yöntemdir.
- Karşılaştırmalı analizlerde kentlerin tarihsel süreçteki rolleri ve gelişme trendlerine göre benzer özelliklerde olmasına dikkat edilmelidir.
- Belirli bir yönetime bağlı kalarak araştırma yapmak yerine, kentlerin karakteristik özelliklerine farklı yöntemlerle analiz yapılmalıdır.
- Elde edilen bulguların ve ulaşılan sonuçların kentsel kimliği ortaya koymada ve geliştirmede nasıl bir katkı sağlayacağı değerlendirilmelidir.

Bu sayede bugün kimliksiz mekanlar halini alan kentlerimizi daha doğru tanımlamak, tarihsel süreçte edindikleri sosyo-kültürel ve mekansal özellikleri günümüzde de yansıtacak planlar hazırlamak ve mekansal sürekliliği yakalamak mümkün olabilecek, şehir planlama pratiğimizin içinde bulunduğu çıkmazdan bir ölçüde kurtulması ve insanların hayatın sürekliliğini algılayarak geleceğe güvenle bakması sağlanabilecektir.

KAYNAKLAR

- Acun, F.**, “Ottoman Administration in the Sancak of Karahisar-ı Şarkî (1458-1569: An Analysis Based on Tahrir Defters)”, *Phd Thesis*, University of Birmingham, Center for Byzantine Ottoman and Modern Greek Studies, 1993, Birmingham.
- Aktüre, S.**, “19. yüzyıl sonunda Anadolu kenti mekansal yapı çözümlemesi”, *Doktora Tezi*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, 1978, İstanbul.
- Bédarida, F.**, “The Growth of Urban History in France: Some Methodological Trends”, in ed. by Dyos, H.J. “The Study of Urban History”, The Proceedings of an international round-table conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leichester on 23-26 September, 1966, St. Martin’s Press, 1968, New York.
- Carter, H., Lewis, C.R.**, “Urban Geography of England and Wales in the 19th Century”, *The Geographical Journal*, Vol 158, No.1, March, 1992.
- Checkland, S.G.**, “Toward a Definition of Urban History” in ed. by Dyos, H.J. “The Study of Urban History”, The Proceedings of an international round-table conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leichester on 23-26 September, 1966, St. Martin’s Press, 1968, New York.
- Conzen, M.R.G.**, “The Use of Town Plans in the Study of Urban History”, in ed. by Dyos, H.J. “The Study of Urban History”, The Proceedings of an international round-table conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leichester on 23-26 September, 1966, St. Martin’s Press, 1968, New York.
- Corfield, P.J.**, “New Approaches For Old Towns”, *Journal of Urban History*, Vol:23, No:1, November, 1996.
- **Çelik, Z.**, “The Remaking of İstanbul: A Portrait of an Otoman City in the Nineteenth Century”, University of Washington Press, 1986, Seattle.
- Demirel, Ö.**, “Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir hayatında Vakıfların Rolü”, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, VII. Dizi, Sayı:186, 2000, Ankara.
- Dyos, H.J.**, “The Study of Urban History”, The Proceedings of an international round-table conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leichester on 23-26 September, 1966, St. Martin’s Press, 1968, New York.
- Faroqhi, S.**, “Osmanlı’da Kent ve Kentliler”, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, 1993, İstanbul.

- Hohenberg, P.M., Lees, L.H.**, (1985) “The Making of Urban Europe-100-1950”, Harvard University Press, 1985, Cambridge.
- Kayra, C.**, “Bebek-Mekanlar ve Zamanlar”, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları:57, 1993, İstanbul
- Lynch, K.**, "What Time is the Place?" The MIT Press, 1972, Cambridge.
- Lynch, K.**, “A Theory of Good City Form”, The MIT Press, 1981, Cambridge.
- Lynch, K.**, “The Image of the City”, The MIT Press, 1960, Cambridge.
- Orbay, İ.**, “İstanbul viewed: the representation of the city in Ottoman maps of the 16th and 17th century”, *Phd Thesis*, Department of Architecture, History and Theory of Architecture, MIT, 2001.
- Suher H., Ocağcı, M., Karabay H.**, “İstanbul Metropolitan Kent Planlama Sürecinde Kent Kimliği ve Kent İmgesi”, İstanbul 2020 Sempozyumu Bildirler Kitabı, İ.T.Ü Mimarlık Fakültesi, 1996, İstanbul.
- Ülken, H.Z.**, “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği, Vakıflar Dergisi, IX, 1971.
- Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, ed. Frederick C. Mish, Springfield, MA: Merriam Webster, 1983.
- **Wischermann, C.**, “Changes in Population Development, Urban Structures and Living Conditions in 19th Century Hamburg” in ed by Lawton, R. and Robert L. “Population and Society in Western European Port Cities C. 1650-1939”, Liverpool University Press, 2002, Liverpool.
- Yerasimos, S.**, “İstanbul: İmparatorluklar Başkenti”, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, İstanbul.
- Yenen, Z.**, “Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri”, *Doktora Tezi*, İ.T.Ü Mimarlık Fakültesi, 1988, İstanbul.